

Мунтян О. О.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри філології та перекладу

Київського національного університету технологій та дизайну

СТЕПОВИЙ ДІАЛЕКТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: НА ПРИКЛАДІ ВІДЕОМАТЕРІАЛІВ ПРО СПРОТИВ ХЕРСОНЩИНИ РОСІЙСЬКІЙ ОКУПАЦІЇ

Анотація. Статтю присвячено вивченню степового діалекту української мови на прикладі відеоматеріалів про спротив Херсонщини російській окупації. Актуальність дослідження українських діалектів у сучасному контексті отримує новий поштовх через глобалізаційні процеси та виклики, що ставляться перед українським суспільством. Спротив окупації та зусилля національного самовизначення підкреслюють важливість збереження та розвитку мовної ідентичності. Використання діалектних висловлювань у стресових ситуаціях демонструє їхню значущість як засобу комунікації та виявлення національної самосвідомості. Такі випадки стають свідченням виживання та відновлення культурних та мовних особливостей, що робить дослідження українських діалектів надзвичайно актуальним у контексті сучасних викликів та трансформацій.

Метою дослідження постає вивчення степового діалекту на прикладі відеоматеріалів про спротив Херсонщини російській окупації. У ході дослідження визначено поняття діалекту та його взаємозв'язок з іншими поняттями діалектології, прослідковано історію формування та загальні лінгвістичні особливості степового діалекту української мови та проаналізовано особливості репрезентації степового діалекту у мовленні херсонців під час спротиву російській окупації.

Проведене дослідження демонструє, що діалект – це територіально обмежена форма існування мови, що має тільки усну сферу комунікації. Степовий діалект відноситься до південно-східного наріччя та охоплює південно-східні райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської областей, Крим, окремі райони Миколаївської, Одеської областей, Запорізьку, Донецьку, Херсонську області. Степовий діалект, властивий Херсонщині, виник унаслідок переселення і дозаселення степових районів України в XVII–XVIII ст. і сформувався в XIX–XX ст. Найбільш характерними ознаками степового діалекту в мовленні сучасних херсонців є такі: усічені форми дієслів I та II дієвідмін, усічені форми прислівників, випадання в деяких словах *й* після голосної, відсутність чергування задньоязикових приголосних із шиплячими і свистячими, відсутність чергування [o] з [i], наближення [o] до [a] в ненаголошених складах, заміну відносного займенника *який / яка / які* займенником *хто*, вкраплення лексем російської мови до українського мовлення, а також тяжіння до слів загальнослов'янського походження у випадках наявності синонімів.

Ключові слова: українська мова, діалект, Херсонщина, степовий діалект, війна Росії проти України.

Постановка проблеми. Від діалекту загальнолітературну мову вирізняють усталеність, кодифікованість, зрозумілість

для усіх носіїв мови. Літературна мова – це мова освіти, науки, медійних засобів тощо. Діалект має певні риси у лексичній, фонетичній, граматичній системі та є зрозумілим лише для певного регіону чи групи людей. На даний момент в Україні існує дійсно велика кількість діалектів і кожен із них має свої особливості формування, функціонування, побутування на певній території [1, с. 92].

Сучасні глобалізаційні тенденції впливають на лінгвістику, зокрема на діалектологію, галузь, що досліджує діалектне мовлення. Іноді вважається, що діалектологія втрачає свою актуальність і вже досягла піку розвитку через зростання популярності нових напрямків у вивченні мовних явищ. Проте таку позицію не можна вважати обґрунтованою, адже діалектологія залишається важливою частиною сучасної лінгвістики, виконуючи роль захисника національних духовних цінностей та мовної ідентичності. Вона є засобом ідентифікації мовного вираження різних етнічних груп українців, оскільки діалекти відображають національну пам'ять та сучасний стан мовлення в різних регіонах країни [2, с. 17]. Саме діалектне мовлення як симбіоз мови й культури розкриває інші – невідомі літературній мові – аспекти людського світобачення, пояснює унікальні явища матеріальної та духовної культури, традиції й особливості світосприйняття [3, с. 7], а отже, дослідження українських діалектів завжди буде актуальним, оскільки надає науковцям цінний матеріал для аналізу, особливо з урахуванням екстралінгвальних чинників.

У сучасному українському суспільстві, яке потерпає від повномасштабного вторгнення Російської Федерації, все більше зростає запит на використання у українській мові у різноманітних мовленнєвих дискурсах [1, с. 94]. Так, у відеоматеріалах з різних куточків країни, що демонструють спротив українського народу проти окупантів та зустріч херсонців із Збройними силами України, прості люди, опинившись у стресових ситуаціях, говорять так, як їх навчили в дитинстві, що дозволяє відстежити сучасні особливості діалектів цих регіонів, зокрема, Херсонщини, яка тривалий час чинила тиск окупантові навіть без зброї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діалектне мовлення українців вивчалось досить давно – починаючи, мабуть, з Івана Франка та продовжуючись у роботах С. Єрмоленко [4], пізніше – Г. Аркушина [5], Г. Гримашевич [6], П. Лизанця [7], М. Захарчук [8] та інших науковців, які приділяли також особливу увагу розрізненню між термінами «діалект», «наріччя», «говір», «говірка». Степовий діалект південно-східного наріччя відображає історичні міграції і змішання українців з іншими етносами. Його вивченню присвячені роботи Т. В. Громко

[9] та інших українських дослідників. Тим не менш, війна Росії проти України вчергове продемонструвала актуальність вивчення діалектного мовлення, до якого людина вдається у стресових ситуаціях. Херсонці, що одними з перших зустріли окупанта, чинили йому беззбройний спротив всіма засобами, зокрема, мовою, яка їм доступна, а потім, також у 2022 році, радо зустрічали ЗСУ. Тож вивчення степового діалекту у мовленні сучасних херсонців постає актуальною темою дослідження з огляду на можливості прослідкувати, як діалекти репрезентуються в живому мовленні сучасних українців.

Метою дослідження постає вивчення степового діалекту на прикладі відеоматеріалів про спротив Херсонщини російській окупації. У ході дослідження вирішено такі взаємопов'язані завдання: 1) визначити поняття діалекту та його взаємозв'язок з іншими поняттями діалектології; 2) прослідкувати історію формування та загальні лінгвістичні особливості степового діалекту української мови; 3) проаналізувати особливості репрезентації степового діалекту у мовленні херсонців під час спротиву російській окупації.

Виклад основного матеріалу. Ще у 1972 році С. Єрмоленко з'ясувала, що діалектизм вирізняються від усталених одиниць літературної мови наявністю можливих фонетичних, фонетико-морфологічних варіантів тощо. І вже тоді вона вважала, що художній стиль дозволяє використання діалектів і деякі письменники вбачають в цьому особливу цінність [4, с. 5]. Як зазначає Г. Аркушин, літературна і діалектна мова – це дві самодостатні мовні системи, це складові національної мови, що розвиваються паралельно за своїми законами, лише частково впливаючи одна на одну. Учений говорить про необхідність володіння літературною мовою та однією з діалектних форм спілкування [5, с. 20].

Відносно визначення самого поняття «діалект» Г. Гримашич стверджує, що в українській діалектології абсолютними синонімами є терміни «говір», «діалект», «територіальний діалект» – різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості [6, с. 5]. П. Лизанець пропонує термін «діалект» як іншомовний термін замінити двослівним утворенням «говіркова група», аргументуючи свою думку тим, що конче потрібно дбати про усталення в мовній практиці власної української мовознавчої термінології [7, с. 248].

Однак частіше суміжні терміни діалектології прийнято розрізняти: говірка – це переважно мовлення жителів одного населеного пункту (зрідка декількох однотипних з мовного погляду), діалект – це значна кількість говірок, які мають багато спільних рис, що ними відрізняються від інших діалектних груп (мовознавці виділяють 15 українських діалектів); крім цього, існує загальноприйнятий поділ українськомовної території на три наріччя північне, південно-східне і південно-західне [10, с. 274]. Давніше у межах діалекту виділяли ще говори. Першим, хто послідовно став уживати терміни «діалект» у значенні «говір», був І. Матвіяс [11, с. 10–11].

Наразі діалект визначається як територіально обмежена форма існування мови, що має тільки усну сферу комунікації [8, с. 1]. В українській діалектній мові розрізняють три наріччя, у кожному з яких виокремлюють діалекти та говори: 1) північне, або поліське, наріччя (східнополіський, або лівобережнополіський,

діалект; середньополіський, або правобережнополіський, діалект; західнополіський, або волинсько-поліський, діалект); 2) південно-східне наріччя: (середньонадніпрянський діалект; слобожанський діалект; степовий діалект); 3) південно-західне наріччя: (волинсько-подільський діалект; галицько-буковинський діалект; карпатський діалект) [12, с. 11–12].

Територія поширення степового діалекту охоплює південно-східні райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської областей, Крим, окремі райони Миколаївської, Одеської областей, Запорізьку, Донецьку, Херсонську області. Степовий діалект виник унаслідок переселення і дозаселення степових районів України в XVII–XVIII ст. і остаточно сформувався в XIX–XX ст., тобто це один із новожитніх діалектів південно-східного наріччя [9, с. 91].

Ареально найбільший не лише в межах південно-східного наріччя, а й усього українського діалектного континууму, степовий діалект має строкату історію формування. Утворення степового діалекту має прямий стосунок із історичними подіями в Україні, що спричинили міграційні рухи українського населення, інтенсивне змішування українців з іншими етносами. Відтак він виник унаслідок взаємодії історичних і лінгвістичних чинників і є живою картиною відображення історії української мови.

Лексичні, лексико-фонетичні особливості степового діалекту зафіксовано в запозиченнях із російської, болгарської мов. Фонетичні й морфологічні риси притаманні словам, що мають паралелі в інших українських діалектах. Усе це створює враження строкатості фонетичних і граматичних особливостей місцевих говірок, які в процесі формування ввібрали в себе деякі властивості різних діалектів української мови. Унаслідок міждіалектних впливів можна виділити спільні риси для степового діалекту: 1) гіперичні явища: *очител'ка*, *бомага*, *окаційя*; 2) відсутність чергування [о] з [і]: *война*, *конец'*, *звон*; 3) заміна [дж], [дз] звуками [д], [з]: *ход'у*, *куруза*, *звонок*; 4) відсутність чергування задньоязикових приголосних із шиплячими і свистячими: у *вух'і*, *на рук'і*, *мух'і*; 5) відмінювання іменників з основою на м'який приголосний і [ж], [ч], [ш] за зразком іменників твердої групи: *межою*, *грушою*; 6) усічені форми дієслів I та II дієвідмін: *зна*, *чита*, *пита*; *ходе*, *просе*, *лазе*; 7) відсутність чергувань приголосних [д], [т], [з], [с] у дієвідмінюванні: *крут'у*, *вод'у*, *прос'у*, *сид'у* [9, с. 92].

Кразнавець С. Дяченко стверджує, що «сучасна Херсонщина – це край нащадків турбаївців, переселених сюди після придушення їхнього повстання (один із найбільших антикріпосницьких селянських виступів у Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття, який відбувся в селі Турбаї), та чумаків. [...] Дух волі є ментальною ознакою цього регіону. І цим він досить серйозно відрізняється від інших регіонів Південного Сходу – більш індустріальних за характером економічної діяльності та російсько-совєцьких за етнічною належністю населення й політичною орієнтацією» [13].

Херсонці, разом із жителями прикордонних областей України, першими зустріли російську навалу, а вже восени 2022 року були звільнені ЗСУ. Як окупацію, так і звільнення, жителі Херсонщини зустрічали в тому числі і мовою – такою, як їх вчили предки.

Розглянемо найбільш характерні прояви степового діалекту у мовленні херсонців на матеріалі відео про окупацію та звільнення від неї 2022 року. Першим і найбільш характерним проявом мовлення херсонців є усічені форми дієслів I та

II дієвідмін, як у наступному фрагменті: *Українська. Ми російські іграшки не купляєм* [14, 02:04–02:08]. У цьому випадку замість повного *купляємо* мовець використовує скорочене *купляєм*. Ще один характерний приклад: *Не нада нам розказувать, ми знаємо, якого ми роду* [15, 06:50–06:56]. У наведеному фрагменті використовується дієслово *розказувать* замість *розказувати*.

Херсонці використовують у мовленні також усічені форми прислівників, таких як *прямо* замість *прямо*, наприклад: *Слава Україні! Дуже чекали, дуже-дуже прямо, аж... Неймовірно вдячні!* [15, 00:52–00:54]. У цьому випадку степовий діалект накладається на особливості розмовного мовлення взагалі, яке тяжіє до скорочення мовних та мовленнєвих форм.

Розглянемо наступний фрагмент: *Казали, дівчину... ну це вже проšlo десь місяць. Дівчині вoсімнадцять год було, стояла на остановці... ну хто шо каже* [14, 03:00–03:11]. У наведеному фрагменті спостерігається одразу декілька проявів степового діалекту, зокрема, випадання *й* після голосної в слові *про[й]шло*; відсутність чергування задньоязикових приголосних із шиплячими і свистячими, як у випадку із словом *остановці* замість *остановці* (саме слово запозичено з російської мови, але адаптовано до норм української з урахуванням діалектних особливостей); відсутність чергування [o] з [i] у слові *вoсімнадцять* замість *вісімнадцять*.

На фонетичному рівні мовлення херсонців також характеризується наближенням [o] до [a] в ненаголошених складах, наприклад: *Херсон – це Україна! Окупанти! Окупанти!* [16, 00:35–00:45], де *о* на початку слова *окупанти* звучить як [o^a].

На лексичному рівні степовому діалекту на Херсонщині характерна заміна відносного займенника *який / яка / які* займенником *хто*: *Оце вони тут полонених держали. Брالی хлопців, хто на мітинги виходили, хто там самі активні були, сюди привозили* [14, 03:16–03:28].

Окрім того, в багатьох випадках спостерігається вкраплення лексем російської мови до українського мовлення херсонців, наприклад: *Це... ловушки, перш за все, які виставляли окупаційні війська. Там є случай загібелі і саперів, і безпосередньо случай загібелі громадян* [14, 07:01–07:20]. У наведеному фрагменті *ловушки* та *случай* – слова російського походження, що морфологічно та фонетично адаптовано до норм української мови.

У випадках наявності синонімів херсонці тяжіють до слів загальнослов'янського походження, наприклад, *літом* (пор. білорус. *летам*, польськ. *latem*) замість *влітку*: *Брат мого зятя. Він ще літом... ну так же ж, по слухам... що він перевозив зброю на ту сторону нашим солдатам, там на березу, він сам рибак, у нього там лодка* [15, 12:21–12:33].

Висновки та перспективи подальших досліджень.

У ході дослідження визначено, що діалект – це територіально обмежена форма існування мови, що має тільки усну сферу комунікації. В українській діалектній мові розрізняють три наріччя – північне, південно-східне та південно-західне, – у кожному з яких виокремлюють чисельні діалекти та говори. Степовий діалект відноситься до південно-східного наріччя та охоплює південно-східні райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської областей, Крим, окремі райони Миколаївської, Одеської областей, Запорізьку, Донецьку, Херсонську області. Степовий діалект виник унаслідок переселення і дозаселення степових районів України в XVII–XVIII ст. і сформувався в XIX–XX ст. Це один із новітніх діалектів пів-

денно-східного наріччя. Найбільший за ареалом, він має строкату історію, пов'язану з міграціями та змішуванням українців з іншими етносами, що відображає історію української мови.

Сучасна Херсонщина, населена нащадками переселених турбаївців і чумаків, відрізняється духом волі, що виділяє її серед індустріальних і російсько-совєтських регіонів Південного Сходу. Херсонці, разом із жителями прикордонних областей України, першими зіткнулися з російським вторгненням, а восени 2022 року були звільнені ЗСУ. Як окупацію, так і визволення, жителі Херсонщини зустрічали, зокрема, мовою своїх предків. Як найбільш характерні ознаки степового діалекту в мовленні херсонців можна виділити: усічені форми дієслів I та II дієвідмін, усічені форми прислівників, випадання в деяких словах *й* після голосної, відсутність чергування задньоязикових приголосних із шиплячими і свистячими, відсутність чергування [o] з [i], наближення [o] до [a] в ненаголошених складах, заміну відносного займенника *який / яка / які* займенником *хто*, вкраплення лексем російської мови до українського мовлення, а також тяжіння до слів загальнослов'янського походження у випадках наявності синонімів.

Проведене дослідження також демонструє широкі перспективи для подальших розвідок, зокрема, подальше вивчення сучасного стану окремих діалектів української мови, а також говірок окремих населених пунктів у синхронному та діахронному аспектах.

Література:

1. Савчин Т. Проблеми диференціації понять «мова» та «діалект» в українському соціолінгвістичному просторі. *Studia Methodologica*. 2022. № 54. С. 92–103.
2. Гримашевич Г. Українська діалектологія в контексті сучасних напрямів лінгвістики. *Актуальні проблеми мовознавства та лінгвометодики в умовах війни в Україні*: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (з міжнародною участю), 21 лютого 2023 року. За заг. ред. К. Я. Климової. Житомир: Поліський національний університет, 2023. С. 17–22.
3. Ястремська Т. Моделювання українського діалектного простору: концепти *ВЕРХ / НИЗ*. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2021. 804 с.
4. Єрмоленко С. Я. Сучасна літературна мова і діалекти. *Рідне слово*. 1972. № 6. С. 14–15.
5. Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 256 с.
6. Гримашевич Г. Сучасна діалектологічна термінологія. *Матеріали Міжвузівської науково-практичної конференції «Проблеми комплексного підходу до вивчення термінологічної лексики у спеціалізованому вищому навчальному закладі (термінологічне словотворення)»*. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/15100/1/Гримашевич5.pdf> (дата звернення: 10.05.2024).
7. Лизанець П. Діалектологія як наука сучасного модерного мовознавства. *Діалектологічні студії. Збірник пам'яті Ярослави Закревської*. 2003. № 3. С. 247–256.
8. Захарчук М. Д., Радомська Л. А. Вплив діалектів на формування сучасної української мови/ Матеріали L науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ, Вінниця, 10-12 березня 2021 р. Вінниця: ВНТУ, 2021. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/37990/90552.pdf?sequence=2&isAllowed=y> (дата звернення: 20.04.2024).
9. Громко Т. В. Проблеми вивчення північно-західного ареалу степового говору. *Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоєкології*. Відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ: КММ, 2017. С. 91–95.

10. Аркушин Л. Г. Шацькі лексичні діалектизми. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2007. № 11. Ч. 1. С. 274–278.
11. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ: Наук, думка, 1990. 164 с.
12. Торчинська Н. М. Українська діалектологія: навчальний посібник. Хмельницький: Хмельницький національний університет, 2017. 158 с.
13. Буткевич Б. Інший Південний схід. Херсонщина ментально відрізняється від сусідніх областей своєю проукраїнськістю. *Тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/inshyj-pivdennyj-skhid-khersonshchyna-mentalno-vidrizniaietsia-vid-susidnikh-oblastej-svoieiu-proukrainskistiu/> (дата звернення: 20.04.2024).
14. Жахи окупації: як росіяни знущалися над херсонцями. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Jkf87OrZotc&ab_channel=Espresso.TV (дата звернення: 10.05.2024).
15. Як у Херсоні береги українське: секрети від місцевих. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=5wfm1ObiLtc&ab_channel=ВІНУSInfo (дата звернення: 10.05.2024).
16. Херсон вийшов на вулиці. Херсон – це Україна! UA | Вікна-Новини. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ALLphxwxqXI&ab_channel=Вікна-новини (дата звернення: 10.05.2024).

Muntian O. Steppe dialect of Ukrainian: based on video materials about Khersonshchyna's resistance against Russian occupation

Summary. The article is devoted to the study of the steppe dialect of the Ukrainian language based on video materials about Khersonshchyna's resistance against Russian occupation. The relevance of the study of Ukrainian dialects in the modern context receives a new impetus due to globalization processes and challenges the Ukrainian society faces. Resistance to the occupation and efforts for national self-determination emphasize the importance of preserving and developing language identity. The use of dialect expressions in stressful situations demonstrates their significance as a means

of communication and the identification of national self-awareness. Such cases testify to the survival and restoration of cultural and language features, which makes the study of Ukrainian dialects extremely relevant in the context of modern challenges and transformations.

The aim of the research is to analyze the steppe dialect usage in video materials about Khersonshchyna's resistance against Russian occupation. In the course of the study, the concept of dialect and its relationship with other concepts of dialectology were defined, the history of formation and general linguistic features of the steppe dialect of the Ukrainian language were traced, and the peculiarities of the representation of the steppe dialect in the speech of the Kherson people during the resistance against Russian occupation were analyzed.

The conducted research demonstrates that a dialect is a territorially limited form of existence of a language that has only the oral sphere of communication. The steppe dialect belongs to the southeastern dialect and covers the southeastern regions of Kirovohrad, Dnipropetrovsk, Luhansk oblasts, Crimea, some parts of Mykolaiv, Odesa oblasts, Zaporizhzhia, Donetsk, Kherson oblasts. The steppe dialect peculiar to the Kherson region arose as a result of resettlement and repopulation of the steppe regions of Ukraine in the 17th–18th centuries and was formed in the 19–20th centuries. The most characteristic features of the steppe dialect in the speech of modern Khersonians are the following: shortened forms of verbs of the 1st and 2nd conjugations, shortened forms of adverbs, dropping *ï* in some words after a vowel, lack of alternation of back tongue consonants with hushing and hissing consonants, lack of alternation of [o] with [и], approximation of [o] to [a] in unstressed syllables, replacement of the relative pronoun *який* / *яка* / *які* with the pronoun *хто*, using the lexemes of the Russian language in Ukrainian speech, as well as tension to words of general-Slavic origin in cases of presence of synonyms.

Key words: Ukrainian language, dialect, Khersonshchyna, steppe dialect, war of Russia against Ukraine.